

ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΦΑΛΑΓΓΑΣ
ΕΛΕΝΗ ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ

ΕΝΑ ΑΙΝΙΓΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ:

ΤΟ ΕΠΙΤΡΑΧΗΛΙΟ ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΗ - ΤΣΑΡΟΥ ΙΩΑΝΝΗ
ΣΤΗΝ Ι. Μ. ΔΟΥΣΙΚΟΥ ΤΡΙΚΑΛΩΝ (1552 Η 1561)

(ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: ΜΗΚΟΣ, 1,70Μ - ΠΛΑΤΟΣ 0,10 ΚΑΙ 0,11 - ΘΥΣΑΝΟΙ 0,15Μ)*

Τα εκκλησιαστικά χρυσοκεντήματα, εκτός από εξαιρέτα αντικείμενα τέχνης με υψηλό δογματικό - λειτουργικό περιεχόμενο, αποτελούν ταυτόχρονα και πολύτιμα ιστορικά τεκμήρια, όταν εμπεριέχουν επιγραφές, αναφερόμενες στον ή στους δωρητές, στον ή στους κεντητές, στον χρόνο και στον τόπο εκτέλεσής τους¹.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεί να θεωρηθεί και το υπό εξέταση επιτραχήλιο² της μονής του Αγίου Βησσαρίωνος Τρικάλων (εικ. 1-4), κοντά στο χωριό Πύλη, επονομαζόμενης και Δούσικο³, που ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1527 και 1534/35, πάνω σε ερείπια παλαιότερου

* Θα θέλαμε από τη θέση αυτή, να ευχαριστήσουμε θερμά τον Πανοσιολογιότατο καθηγούμενο της Ι.Μ. Δουσίκου, πατέρα Ιγνάτιο, για την άδεια μελέτης και φωτογράφισης του συγκεκριμένου αμφίου, καθώς και τον σκευοφύλακα του Μοναστηριού, πατέρα Βησσαρίωνα, για την αμέριστη συμπαράσταση και βοήθεια καθόλη τη διάρκεια της μελέτης μας.

1. Pauline JOHNSTONE, *Byzantine Tradition in Church Embroidery*, Λονδίνο 1967, σσ. 49-56' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *Μεταβυζαντινή - Νεοελληνική Έκκλησιαστική Χρυσοκεντητική*, Αθήνα 1985, σσ. 126-129.

2. Το επιτραχήλιο αποτελεί το διακριτικό άμφιο του δευτέρου βαθμού της ιεροσύνης' έχει μορφή στενόμακρης λωρίδας, τα δύο ημίσεια της οποίας κατεβαίνουν παράλληλα μπροστά στο στήθος, συνδεδεμένα απλά ή με κομβία ή κωδωνίσκους και απολήγουν σε θυσάνους' του αποδίδονται συμβολισμοί που σχετίζονται με το Θείον Πάθος (ΨΕΥΔΟ-ΓΕΡΜΑΝΟΣ, *P. G.* 98, 396) ή την εκπορευομένη από τον ουρανό Θεία Χάρη (ΣΥΜΕΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, *P. G.* 155, 260), χωρίς κατ' ανάγκη να συνδέονται με την εικονογράφησης του' βλ. σχετικά L. CLUGNET, *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l'Église grecque*, Παρίσι 1895 (ανατ.: Variorum reprints, Λονδίνο 1971), σ. 75' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *όπ. π.*, σσ. 42-48' Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Έκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα*, Αθήνα 1986, σσ. 19-20' Ι. ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ, *Λειτουργική, Α', Εισαγωγή στη Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 67.

3. Η μονή έλαβε προφανώς το όνομά της από την αρβανιτώνυμη λέξη ντούσκο ή ντοσκάρι (dush/k, -ku = βαλανιδιά: Ν. Χ. ΓΚΙΝΗΣ, *Αλβανο-ελληνικό Λεξικό. Fjialor Shqip-Greqisht*, Ιωάννινα 1998, σσ. 173-174), δένδρο που φυτρώνει άφθονο στην περιοχή: Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών Διονύσιος, *Άγιος Βησσαρίων (Δούσικον)*, Αθήνα 1966, σ. 8.

βυζαντινού μοναστηριού, από τον άγιο Βησσαρίωνα, μητροπολίτη Λαρίσης (1527-1540)⁴.

Το ιερατικό αυτό άμφιο αποτελεί συνεχή χρυσοκέντητη λωρίδα από λαδοπράσινο ολοσηρικό ύφασμα, χωρίς λαμόκοψη, με αρκετές φθορές κατά τόπους, επενδυμένο με γαλάζιο βαμβακερό «αστάρι»⁵. Ο διάκοσμός του συνίσταται εξολοκλήρου από μια χρυσοκεντημένη, αφιερωτικού περιεχομένου, επιγραφή με ωραίους και ευμεγέθεις κυριλλικούς χαρακτήρες. Η μορφή αυτή αποτελεί για την έρευνα ένα ιδιαίτερο πρόβλημα, καθώς απουσιάζουν τα βασικά γνωρίσματα του αμφιού⁶, τα οποία του προσδίδουν την απαιτούμενη ιερότητα.

Είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι λόγω του μικρού του πλάτους (0,10μ -0,11μ) και του συνεχόμενου μήκους του (έχει εμφάνιση ενιαίας ταινίας χωρίς λαμόκοψη) να είχε χρησιμοποιηθεί ως οράριο⁷.

Τα δύο ημίσειά του συνδέονται με τέσσερα ζεύγη χρυσών κομβίων και απολήγουν σε πέντε χρυσόδετους μεταξωτούς θυσάνους, διαφορετικών μεγεθών, προερχόμενοι πιθανώς από άλλα κατεστραμμένα κειμήλια από αυτούς, οι τέσσερις είναι βαθυκύανοι και ο κεντρικός χρώματος χρυσαφί.

Στην εκτέλεση του συγκεκριμένου σλαβεπίγραφου κεντήματος⁸, το οποίο ακολουθεί την παράδοση των βυζαντινών χρυσοκλαβαρικών

4. *Οπ. π.*, σσ. 57-100' Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, «Ίστορικά σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς μονῆς Δουσίκου, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς μονῆς», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 1 (1984), σσ. 9-70' του ἰδίου «Ὁ ἅγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτήτορας τῆς μονῆς Δουσίκου. Ἀνέκδοτα καὶ ἄλλα κείμενα», *ὄπ. π.*, 4 (1992), σσ. 177-282.

5. Είναι ένα είδος φόδρας που βρίσκεται κολλημένο (με τη βοήθεια ειδικής κόλλας, «τσιρίτσι») κάτω από όλα τα πολύτιμα, αλλά λεπτεπίλεπτα μεταξωτά υφάσματα, τα οποία δέχονταν το χρυσοκέντημα, για να τα ενισχύσει και να τα σταθεροποιήσει. Βλ. Αγγελική ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, «Τὰ χρυσοκλαβαρικά - συρματέϊνα - συρμακέσικα κεντήματα», *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Β', Αθήνα 1956, σ. 433.

6. Στον τράχηλο απεικονίζεται, συνήθως, η μορφή του Χριστού - Αρχιερέα, ενώ στις κάθετες λωρίδες το θέμα του Ευαγγελισμού ἢ της Δεήσεως με ομάδες προφητῶν, αποστόλων, ιεραρχῶν και αγίων, που ακολουθοῦν. Pauline JOHNSTONE, *ὄπ. π.*, σ. 34.

7. Η υπόθεση αυτή ανήκει στον κ. Δημήτρη Ναστάσε τον οποίο και ευχαριστούμε για την βοήθειά του στην μελέτη του συγκεκριμένου κειμηλίου.

8. Για την ανάπτυξη της τέχνης της χρυσοκεντητικής στις ορθόδοξες σλαβικές και ρουμανικές χώρες όπου η σλαβονική χρησιμοποιείτο ως επίσημη και εκκλησιαστική γλώσσα, βλ. Pauline JOHNSTONE, *ὄπ. π.*, σσ. 74-93' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΠΕ, *ὄπ. π.*, σ. 12' Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Ἐκκλησιαστικὰ Χρυσοκέντητα*, *ὄπ. π.*, σ. 4' Maria Ana MUSICESCU - Ana DOBJANCHI, *Broderia veche românească*, Βουκουρέστι 1985,

χειροτεχνημάτων⁹, έχει χρησιμοποιηθεί αποκλειστικά χρυσόνημα, ενισχυμένο με μαλακό βαμβακερό γέμισμα (ουτρά)¹⁰, κάτω από τα στελέχη των γραμμάτων, ώστε να αποδίδονται περισσότερο ανάγλυφα. Την εντύπωση αυτή επιτείνουν η χρήση της «ορθής» και «πλάγιας» ρίζας στη μεγαλύτερη επιφάνεια των χαρακτήρων, καθώς και οι εναλλαγές τους στις λεπτομέρειες με διακοσμητικές βελονιές¹¹, όπως η «ίσια – σπασμένη», τα «καμαράκια» και η «βερέρικη», που δημιουργούν απαλές φωτοσκιάσεις.

Στην επιγραφή, η οποία φέρει αρκετά συμπιλήματα και έχει φορά από τα αριστερά προς τα δεξιά, αναγράφονται τα εξής:

[Βλ(α)γο]чьстивого и х(рист)δлю(ви)вого Іωανна δεσπота ц(α)ρѣ:
 вл(α)γοиζβολехъ своимъ вл(α)гопронзволениємъ: и сътворихъ сѣа завѣса
 въ ц(ε)рквѣ едеже есть храмъ Оυспеніε прѣс(βε)тыѡ вл(αδι)ч(и)цы
 нашѣи Б(ογοροδн)цы ω(т) в(ь) л(ѣ)т(ο) 726-м

Και σε μετάφραση:

Εὐσεβοῦς καὶ φιλοχρήστου Ἰωάννου Δεσπότη τοῦ βασιλέως, θελήσει καὶ ἐπιθυμία, καὶ ἐποίησα τὸ καταπέτασμα τοῦτο διὰ τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἀφιερωθεῖσαν εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Παναγίας Δεσποίνης ἡμῶν τῆς Θεοτόκου ἐν ἔτει ζξθ' [7069 = 1561] Μ[αρτίου]¹².

σσ. 61-65' N. A. MAYASOVA, *Medieval Pictorial Embroidery. Byzantium, Balkans, Russia. Catalogue of the Exhibition. XVIIIth International Congress of Byzantinists. Moscow, August 8-15, 1991*, Μόσχα 1991, σσ. 7-18.

9. Σύμφωνα με τον τρόπο αυτό, τα διάφορα μεταλλικά υλικά, σύρματα - κορδόνια - ελάσματα με μεταξωτό πυρήνα, «καρφώνονται» πάνω στο μεταξωτό τους υπόβαθρο, χωρίς να το διαπερνούν, σε αντίθεση με τα αντίστοιχα δυτικά. Για τον λόγο αυτό τα βυζαντινά χρυσά κεντήματα ονομάζονται «χρυσοκλαβαρικά» < λατ. *clavus-i* = καρφί, ή «συρματέινα» ή «συρματηρά» ή «συρμάτινα»· επιπλέον, στην διάρκεια της Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζονται με τον όρο «συρμακέσικα»· βλ. Pauline JOHNSTONE, *όπ. π.*, σ. 66 + πίν. g-j Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Ἐκκλησιαστικὰ Χρυσοκέντητα*, *όπ. π.*, σσ. 13, 31.

10. Για τη χρήση της «ουτράς», βλ. Αγγελική ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *όπ. π.*, σ. 489.

11. Για περισσότερες πληροφορίες, που αφορούν σε όλα τα είδη των συρμακέσιων ριζών, βλ. Αγγελική ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *όπ. π.*, σσ. 492-498' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *όπ. π.*, σσ. 160-162' Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Ἐκκλησιαστικὰ Χρυσοκέντητα*, *όπ. π.*, σσ. 38-39' Ελένη ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *Χρυσοκέντητα Ἄμφια καὶ Πέπλα, Ἐρὰ Μονὴ Ἰβήρων*, Ἅγιον Όρος 1998, σσ. 13-14.

12. Ευχαριστούμε τον Ακαδημαϊκό κ. Gojko Subotić (Ακαδημία Επιστημών Βελιγραδίου) και την Δρα Vera Tchentsova (Ακαδημία Επιστημών Μόσχας) για την συνδρομή τους στην έκδοση και μετάφραση της συγκεκριμένης επιγραφής.

Η ακόμη:

... εν έτει ζξ' [7060 = 1552], θ' [= 9] Μ[αρτίου].

Είναι γεγονός ότι το κειμήλιο που μας απασχολεί αποτελούσε τμήμα ενός προϋπάρχοντος μεγαλύτερου χρυσοκεντήματος. Πρόκειται, ως αναφέρεται, περί ενός καταπετάσματος (πύλης), αφιερωμένου σε κάποιον άγνωστο πού ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ας σημειωθεί, ότι η πύλη αποτελεί ένα εκ των πλέον βαρύτεμων και ευμεγεθών εκκλησιαστικών χρυσοκεντημάτων και ανήκει στην ευρύτερη κατηγορία των διακοσμητικών πέπλων (λ.χ λάβαρα, ποδέες, σκέπες εικόνων κ.λ.π.), που χρησιμοποιούνται για τον στολισμό διαφόρων μερών του ναού, χωρίς καθορισμένη λειτουργική χρήση¹³. Το συγκεκριμένο πέπλο θα ήταν προφανώς μεγάλων διαστάσεων, αν κρίνουμε από το μήκος της επιγραφής, που είναι 1,70 μ, στοιχείο το οποίο δεν παραπέμπει σε Ωραία Πύλη, αλλά σε κάποιο άλλο, μεγαλύτερο, άνοιγμα του ναού¹⁴. Ο πιθανός διάκοσμος του, είτε θα σχετιζόταν με τον συγκεκριμένο ναό¹⁵, είτε θα έφερε μία από τις ιδιαίτερα συνηθισμένες σε πύλες παραστάσεις του Χριστού ως Μεγάλου Αρχιερέως ή του Χριστού που ευλογεί μέσα από άγιο Ποτήριο¹⁶ δεν αποκλείουμε βέβαια να υπήρχε σε κάποιο σημείο και η δεόμενη μορφή του ίδιου του δωρητή, όπως παρατηρούμε σε άλλα σύγχρονά του παραδείγματα, λ.χ. οι δύο βαρύτεμες, μεγάλων διαστάσεων, πύλες του ηγεμόνα της Μολδαβίας Αλεξάνδρου Lărușneanu (1552-1561 και 1563-1568) στο μοναστικό καθίδρυμά του

13. Ευγενία ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ-ΒΕΗ, *Εκκλησιαστικά κεντήματα Μουσείου Μπενάκη*, Αθήνα 1953, σσ. λ' -λα' Pauline JOHNSTONE, *όπ. π.*, σ. 21' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *όπ. π.*, σσ. 97-100' Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *όπ. π.*, σσ. 14-15.

14. Μεγάλου μεγέθους πύλη (διαστάσεων: 3,10x2,10μ) του 1760 με τις μορφές των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης σώζεται σήμερα στο Βατοπαιδί και προοριζόταν, σύμφωνα με τη Μαρία Θεοχάρη, για άλλο άνοιγμα του καθολικού της μονής. Βλ. Μαρία ΘΕΟΧΑΡΗ, «Χρυσοκέντητα Άμφια», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, τόμ. Β', Άγιον Όρος 1996, σ. 455, εικ. 389.

15. Στην περίπτωση αυτή εικονίζονταν, συνήθως, οι πάτρωνες άγιοι, όπως λ.χ. η πύλη της μονής Σινά του 1770 με την αγία Αικατερίνη και σκηνές του βίου της. Βλ. Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, «Χρυσοκέντητα Άμφια», *Σινά. Οί θησαυροί της Ι. Μονής Αγίας Αικατερίνης*, Αθήνα 1990 (Έκδοτική Άθηνών), σσ. 236-237, εικ. 18.

16. Βλ. ενδεικτικά G. MILLET - Hélène des YLOUSES, *Broderies religieuses de style byzantine*, Παρίσι 1916 (πίν.) και 1947 (κείμενο), σσ. 76-78, εικ. CLIX-CLXI (πύλη μονής Χιλανδαρίου, 1399) Ευγενία ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ-ΒΕΗ, *όπ. π.*, σ. 60, πίν. ΛΒ', 2 (πύλη του 1801, αρ. κατ. 88). Πρβλ. Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *όπ. π.*, σσ. 97, 100, εικ. 117 Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ, *Εκκλησιαστικά Χρυσοκέντητα*, *όπ. π.*, σ. 27.

Slatina¹⁷. Από το εξεταζόμενο κειμήλιο δεν έχει διασωθεί παρά μόνον το παραπάνω, σε μορφή ταινίας, περίτεχνο αφιερωτικό κείμενο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια ως ιερατικό άμφιο, καθώς στην εκκλησιαστική πρακτική παρατηρείται συχνά η μεταβολή της χρήσεως των χρυσοκεντημάτων¹⁸.

Το έργο, πέρα λοιπόν από την αναμφισβήτητη καλλιτεχνική του αξία, αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος και ως ιστορική πηγή. Παράλληλα όμως εγείρει μία σειρά προβλημάτων, που το καθιστούν πραγματικό αίνιγμα, του οποίου η λύση δεν μπορεί να διαφανεί παρά μόνον μέσα από την επίπονη έρευνα.

Το πρώτο ερώτημα αφορά στον χρόνο αφιέρωσης του αντικειμένου, καθώς η αναγραφόμενη χρονολογία (εικ. 4) μπορεί να αναλυθεί, όπως είδαμε, με δύο δυνατότητες:

α) ως $\text{z}\hat{\text{z}}\text{ϕ}$ (= ζξθ' = 7069 = 1561), με το γράμμα m ως την συντομογραφία του μηνός Μαρτίου (μαρѣтнѣ, марѣтъ, мартъ, мартнѣ κ.λ.π.¹⁹).

β) ως $\text{z}\hat{\text{z}}$ (= ζξ' = 7060 = 1552), ενώ το ϕ (= θ), που αντιστοιχεί στο αριθμητικό 9, θα πρέπει να συνδυαστεί, ως προσδιορισμός της ημέρας, με την ένδειξη m για τον μήνα, δηλαδή 9 Μαρτίου²⁰.

Ο πρώτος τρόπος χρονολόγησης (Μάρτιος 1561) βασίζεται στην παρατήρηση ότι στα παλαιότερα κεντήματα (μέχρι τον ΙΖ' αι.) ο χρόνος περάτωσης ή αφιέρωσής τους υπολογίζεται, συνήθως, από Κτίσεως Κόσμου και συνοδεύεται, αν υπάρχει χώρος ή επιθυμία του αφιερωτή, από την ένδειξη του μήνα ή του χρόνου βασιλείας του (εάν ο δωρητής

17. Στην πρώτη, που χρονολογείται το 1561, εικονίζεται η Μεταμόρφωση και σκηνές από το Δωδεκάορτο, ενώ στην δεύτερη (χωρίς χρονολογία) η Μεταμόρφωση και προφήτες· οι μορφές του δωρητή Lărusneanu και της συζύγου του Roxandra παρουσιάζονται ευμεγέθεις, με τη διαφορά ότι στη μία είναι γονατιστές και στην άλλη όρθιες: Pauline JOHNSTONE, *οπ. π.*, σσ. 59-65· Maria Ana MUSICESCU - Ana DOBJANCI, *οπ. π.*, εικ. 58-67, αρ. κατ. 53-54.

18. Μαρία Σ. ΘΕΟΧΑΡΗ *Ἐκκλησιαστικὰ Χρυσοκέντητα*, *οπ.π.*, σ. 30.

19. Fr. von MIKLOSICH, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Βιέννη 1862-1865, (ανατ.: Aalen 1977), σ. 363.

20. Με βάση τα δεδομένα παλαιογραφικά κριτήρια, η δυνατότητα της ανάλυσης του δευτέρου στοιχείου ($\hat{\text{z}}$) στα γράμματα κ και z — οπότε η ανάγνωση της χρονολογίας θα ήταν $\text{z}\hat{\text{κ}}\text{z}$ (7027 = 1519) — δεν ευσταθεί, καθώς στο κέντημά μας η αριστερή γραμμή του υποτιθέμενου γράμματος κ δεν είναι κάθετη, όπως θα έπρεπε, αλλά σχηματίζει γωνία. Επομένως, έχουμε να κάνουμε με ένα καλλιγραφικό $\hat{\text{z}}$, που συνάδει με τον διακοσμητικό χαρακτήρα των υπολοίπων στοιχείων της επιγραφής. Η διαπίστωση αυτή οφείλεται στον κ. Subotić, προς τον οποίο εκφράζουμε για μια ακόμη φορά τις θερμές μας ευχαριστίες.

είναι ηγεμόνας)²¹ σπάνια όμως της ινδικτιώνος²² και ακόμη πιο σπάνια της ημερομηνίας²³. Αντίθετα, η μνεΐα της ημέρας προστίθεται κατά κανόνα, κυρίως, μετά από την καθιέρωση της χρονολόγησης «από Χριστού Γεννήσεως» (ΙΖ΄ αι. και εξής), καθώς παρατηρούμε σε κειμήλια που προέρχονται από εργαστήρια διαφόρων ορθοδόξων περιοχών²⁴.

21. Βλ. για παράδειγμα, É. TURDEANU, «La Broderie religieuse en Roumanie. Les épitaphes Moldaves aux XVe et XVIe siècles», *Cercetări Literare*, IV (1941), σ. 204, αρ. II (επιτάφιος Neamț, 1441), σ. 205, αρ. III (επιτάφιος Putna I, 1481), σσ. 205-206, αρ. IV (επιτάφιος Putna II, 1481), σσ. 207-208, αρ. VIII (επιτάφιος Moldovița, 1494), σ. 208-209, αρ. IX (επιτάφιος Dobronăț, 1506), σ. 209, αρ. X (επιτάφιος Voroneț, 1516), σ. 210, αρ. XI (επιτάφιος Μ. Διονυσίου Αγίου Όρους, 1545), σ. 211, αρ. XII (επιτάφιος Slatina, 1556), σ. 211-212, αρ. XIII (επιτάφιος Mileșevo, 1567), σσ. 212-213, αρ. XIV (επιτάφιος Sucevița, 1597), σσ. 213-214, αρ. XV (επιτάφιος Secul, 1608).

22. Ας μνημονεύσουμε τους επιτάφιους:

α) Νικολάου Ευδαιμονοϊωάννου, έτους 6915 = 1407, ινδικτιώνος ΙΕ΄, στο Victoria and Albert Museum: Pauline JOHNSTONE, *όπ. π.*, σσ. 51-52' Κατερίνα ΖΩΓΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, σ. 72, εικ. 77' Κατ. Έκθεσης *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture*, British Museum 1994, σσ. 211-212, αρ. 226' Χάρις ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η Βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της* (μετ. Μ. ΜΠΛΕΤΑΣ), Αθήνα 2003, από το αγγλικό πρωτότυπο: Haris KALLIGAS, *Byzantine Monemvasia: The Sources*, 1990, σσ. 216-217.

β) Ζερμπίτσης, Ξηροκάμπι Λακωνίας, 7047 = 1538/39, όπου σώζεται μόνον η ένδειξη (Ι[Ν]Δ...): Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, «Ο επιτάφιος της Ζερμπίτσης (1539-1540)», *Εισ μνήμην Κ. Αμαντου 1874-1960*, Αθήνα 1960, σσ. 454-462, εικ. 3-8' Αιμιλία ΜΠΑΚΟΥ-ΡΟΥ, στον τόμο *Μυστήριον Μέγα και Παράδοξον*, έκδ. Ίερά Σύνοδος τής Έκκλησίας τής Ελλάδος, 2002, λήμμα 132, σσ. 356-359' ΕΥ. ΛΕΚΚΟΣ, *Τα Μοναστήρια του Ελληνισμού. Ιστορία, Παράδοση, Τέχνη*, Β΄, Αθήνα 1998, σ. 110, εικ. 116.

γ) Secu, 1608, όπου παράλληλα με την σλαβονική επιγραφή στο πλαίσιο, υπάρχει και ελληνική επιγραφή με το όνομα της κεντήτριας και τη χρονολογία αχ΄ (= 1608), ινδ α΄: Ρ. Ξ. ΝΑΣΤΟΥΡΕΛ, «L'épithaphios constantinopolitain du monastère roumain de Secoul (1608)», *Δημοσιεύματα τής έν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας (Χαριστήριον εις Άναστάσιον Κ. Όρλάνδον)*, 4 (1967), σσ. 129-140 (ιδιαίτ. 134-135) + εικ. XLIII-XLVII.

23. Λ.χ. οι επιτάφιοι:

α) Βερατίου, 6684 = 1356, 22 Μαρτίου: Α. DUCCELLIER, «Observations sur quelques monuments de l'Albanie», *Revue Archéologique*, II (1965), σσ. 153-207, ανατ.: *L'Albanie entre Byzance et Venise. X^e - XVe siècles* (Variorum Reprints), Λονδίνο 1987, σσ. 198-199

β) μονής Λειμώνος Λέσβου, 7095 = 1587, 13 Ιουνίου: Θ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ, *Χρυσοκέντητα Άμφια τής Ί. Μονής Λειμώνος Λέσβου*, Αθήνα 1975, σσ. 53-58, πίν. 24' του ιδίου, «Ο Έπιτάφιος τής Ίεράς Μονής Λειμώνος», *Λεσβιακά*, ΙΒ΄ (1989), σσ. 5-11.

24. Όπως:

α) επιτάφιος Ιωάννου Κομνηνού, 1649 - Δεκεμβρίου 30, στο Μουσείο Μπενάκη: Ευγενία ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ - ΒΕΗ, *όπ. π.*, σσ. 17-18, αρ. 23, πίν. Ι, 1'

β) σάκκος μητροπολίτου Κεφαλληνίας Αγαπίου Λοβέρδου (1721, 12 Νοεμβρίου [μπροστινή πλευρά] και 1726, 22 Ιουνίου [πίσω πλευρά]), Αγίου Ανδρέου Μηλαπιδιάς: Άννα ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Χρυσοκεντητική», *Νεοελληνική Χειροτεχνία*, Αθήνα

Αλλά ακόμη και εάν δεν λάβουμε υπόψη μας τα παραπάνω ισχύοντα, παρατηρούμε ότι στις επιγραφές των εκκλησιαστικών κεντημάτων και ιδιαίτερα σε περιπτώσεις οικονομίας χώρου, το τελευταίο στοιχείο αναγράφεται, συνήθως, πάνω δεξιά²⁵. Με βάση λοιπόν την πρακτική αυτή και σύμφωνα με την καθιερωμένη στις ελληνικές και σλαβονικές πηγές βυζαντινή χρονολόγηση, όπου η ένδειξη της ημέρας έπεται εκείνης του μήνα, οφείλουμε να θεωρήσουμε ότι το υπερκείμενο του ρο γράμμα μ (= Μάρτιος) κλείνει το κείμενο της επιγραφής μας, χωρίς να ακολουθείται από το τελικό εκείνο γράμμα που θα προσδιόριζε την ημέρα. Άρα λοιπόν το ρο, εφόσον προηγείται του μ, θα πρέπει να εκληφθεί όχι ως προσδιορισμός της ημέρας, αλλά ως μέρος της ένδειξης του χρόνου (ρζμ).

Ο δεύτερος τρόπος χρονολόγησης (9 Μαρτίου 1552) απορρέει από το γεγονός, ότι στα κεντήματα, που βρίσκονται στη Μολδαβία, από τον ΙΕ΄ ακόμη αιώνα και εξής, δώρα τα περισσότερα ηγεμόνων και επιφανών αρχόντων, που επιθυμούν και με αυτό τον τρόπο να προβληθούν, είναι σύνηθες να αναγράφεται η ακριβής ημερομηνία, ασχέτως

1969 (έκδ. Εθνικής Τραπέζης), εικ. 180, σχόλια σ. 204' Κατερίνα ΖΩΓΡΑΦΟΥ-ΚΟΡΡΕ, *όπ. π.*, σ. 37, εικ. 19' Κεφαλονιά, Ένα μεγάλο Μουσείο. Έκκλησιαστική Τέχνη, Α΄, Αργοστόλι 1989, εικ. 237, 238, 239, 240, 241' Ελένη ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, «Το επτανησιακό εργαστήριο εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής. Μια πρώτη προσέγγιση», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 10 (2005), σσ. 391-431, ιδιαίτερα σ. 426, εικ. 26, 27, 28, 29, 30, 31'

γ) αντιμήνσιο αρ. 25 (ΙΖ΄ αι.) του Μουσείου Μπενάκη, από την Αργυρούπολη του Πόντου με νεώτερη επιδιόρθωση (έν Αργυροπόλει 1865, Ίουλι[ου] 11): Ευγενία ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ-ΒΕΗ, *όπ. π.*, σσ. 19-20, πίν. ΙΑ΄, 2.

25. Δ.χ.:

α) σταυροειδής συμπληματική αναγραφή της λέξης Βατοπαιδίου στην παρυφή του χρυσοκέντητου επιταφίου, αφιέρωμα του αυτοκράτορα Ιωάννη Καντακουζηνού (ΙΔ΄ αι.) στην ομώνυμη μονή: Μαρία ΘΕΟΧΑΡΗ, «Χρυσοκέντητα Άμφια», *Τερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου*, *όπ. π.*, σ. 420, εικ. 356'

β) τέλος υπογραφής κεντητού Αρσενίου μοναχού στον επιτάφιο της Παραμυθιάς, 1587/88: Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, «Ο έπιτάφιος τής Παραμυθιάς», *Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, ΚΖ΄ (1957), σσ. 127-150'

γ) τέλος αφιερωτικής επιγραφής στην παρυφή του επιταφίου της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, 1608/9: Ελένη ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΑΡΑΜΠΙΝΑ, *Εκκλησιαστικά χρυσοκέντητα βυζαντινού τύπου στον ελλαδικό χώρο (16^{ος} -19^{ος} αιώνας). Το εργαστήριο της Μ. Βαρλαάμ Μετεώρων*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2002, σ. 174, πίν. ΙΖ΄, 1'

δ) τέλος υπογραφής κεντητού Καλλινίκου ιερομονάχου στον επιτάφιο της μονής Δοχειαρίου, 1613/14: Ν. ΟΛΥΜΠΙΟΥ, «Χρυσοκέντητα Άμφια», *Παρουσία Γ. Μ. Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, σσ. 402-404, εικ. 2.

αν το έτος υπολογίζεται από Κτίσεως Κόσμου²⁶. Επιπλέον στα νεκρικά πέπλα τους αναφέρεται ακόμη και η ημέρα της εβδομάδος και η ώρα του θανάτου του εκλιπόντος²⁷.

Την λύση στο πρόβλημα μπορεί να δώσει μόνον η ταυτότητα του δωρητή. Όμως ο εντοπισμός της δημιουργεί ένα ακόμη πρόβλημα, και μάλιστα κύριο, καθώς η παράθεση των δύο τίτλων, δεσπότης και τσάρος, αποτελεί ιστορικό παράδοξο, που ανατρέπει τα όσα γνωρίζουμε αναφορικά με την πολιτική ιδεολογία του ορθόδοξου κόσμου. Πώς είναι δυνατόν ένας τσάρος να εμφανίζεται περιβεβλημένος ταυτόχρονα με τον κατώτερο ιεραρχικά τίτλο του δεσπότη, ο οποίος θα έπρεπε κανονικά να ήταν ένας υψηλός αξιωματούχος της αυλής του ή ακόμη ένας αυτόνομος ή ανεξάρτητος ηγεμόνας;

Η συνύπαρξη αυτή των δύο τίτλων σε ένα αντικείμενο που προορίζεται να προβάλλει κατά τον πλέον επίσημο τρόπο το κύρος του δωρητή, όπως η αναφερόμενη πύλη, δεν ευνοεί την ταύτισή του με τον προβαλλόμενο από το 1547 ως τσάρο, Ιβάν τον Τρομερό (1530-1584), ο οποίος θα απέφευγε οποιαδήποτε ενέργεια που θα έθιγε την αυτοκρατορική του ιδιότητα, την οποία τόσο πάσχιζε να διατρανώσει. Όσο για τους Νοτιοσλάβους ηγεμόνες, που θα μπορούσαν να είναι φορείς των δύο αυτών τίτλων, αυτοί είχαν προ πολλού σαρωθεί από την οθωμανική επέκταση.

Βέβαια, υπήρχαν κάποιοι απόγονοι των τελευταίων Σέρβων δεσποτών, μελών της δυναστείας των Βρανκονιέ, που ζούσαν στα εδάφη της Ουγγαρίας και επέμεναν να φέρουν, έστω και χωρίς αντίκρισμα, τον τίτλο των προγόνων τους²⁸. Αν και τα ίχνη τους αρχίζουν να χάνονται

26. É. TURDEANU, *ό.π.*, σσ. 204-205, αρ. II, σ. 205, αρ. III, σσ. 205-206, αρ. IV, σσ. 207-208, αρ. VIII, σσ. 208-209, αρ. IX, σ. 209, αρ. X, σ. 210, αρ. XI, σσ. 211-212, αρ. XIII.

27. Λ.χ. τα νεκρικά πέπλα της Μαρίας Ασάνινας-Παλαιολογίνας, πριγκίπισσας του Mangor της Κρμαίας (6985 = 1477 [σύμφωνα με τη μολδαβική χρονολογία, όπου το έτος αρχίζει την 1^η Ιανουαρίου], Παρασκευή 19 Δεκεμβρίου, πέμπτη ώρα της ημέρας), και του συζύγου της, ηγεμόνα της Μολδαβίας, Στέφανου του Μεγάλου (7012 = 1504, Δευτέρα 2 Ιουλίου, τέταρτη ώρα της ημέρας): O. TAFRALI, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Putna*, Παρίσι 1925, σσ. 51-55, αρ. 90, σσ. 55-56, αρ. 91.

28. Βλ. σχετικά στο έργο του Τρανσυλβανού χρονογράφου σερβικής καταγωγής Γεωργίου Βρανκονιέ (1645-1711): *Gheorghe Brancovici, Cronica românească. Ediție critică de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper. Studiu introductiv de Damaschin Mioc*, Βουκουρέστι 1987, σσ. 67-71· βλ. επίσης Y. RADONITCH, *Histoire de Serbes de Hongrie*, Παρίσι - Βαρκελώνη - Δουβλίνο 1919· M. MAXIMOVIC, «Το τέλος του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια ως ιδεολογική αντιμετώπιση της καταστροφής: η περίπτωση

από τις αρχές του ΙΣΤ΄ αιώνα, έχουμε ενδείξεις που συνδέουν κάποιους από αυτούς με τον τίτλο τόσο του δεσπότη όσο και του τσάρου.

Η πρώτη από αυτές προέρχεται από την Ελένη Rareș, που ανήκε στην δεσποτική γενιά των Branković' υπήρξε σύζυγος του ηγεμόνα της Μολδαβίας Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546) και μητέρα των διαδόχων του Ηλία (1546-1551) και Στεφάνου Rareș (1551-1552)²⁹. Η συγκεκριμένη πριγκίπισσα προβάλλει, μέσα από μια σλαβονική επιγραφή, τον πατέρα της Jovan (†1502), ως «Ιωάννη Δεσπότη τσάρου»³⁰. Η δεύτερη μαρτυρία, επίσης σε σλαβονική γλώσσα, ανάγεται στον ίδιο ΙΣΤ΄ αιώνα και προέρχεται από την πέννα ενός ανώνυμου Μολδαβού χρονογράφου. Συγκεκριμένα, αυτός καταγράφει την ειρηνευτική αποστολή το 1507 στην Μολδαβία, έπειτα από πρωτοβουλία του ηγεμόνα της Βλαχίας, ενός μοναχού, του Μαξιμιανού, τον οποίο εμφανίζει ως «γιο του Δεσπότη, του Σέρβου τσάρου» (сынъ Деспота, царѣ Срѣвскаго)³¹.

των Σέρβων», *Βαλκάνια και Ανατολική Μεσόγειος 12^{ος} - 17^{ος} αιώνες. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*. Αθήνα 14-15 Ιανουαρίου 1994, Αθήνα 1998, σσ. 143-144' S. ĆIRKOVIĆ, «Postvizantijski despoti», *Zbornik radova Vizantinološkog instituta*, XXXVIII (1999/2000), σσ. 395-400 και, σχετικά με τον χρονογράφο Γεώργιο Βρανκονίτς, 404-406.

29. Αναφορικά με την Ελένη και την καταγωγή της, αλλά και με την κόρη της Roxandra, σύζυγο του μετέπειτα ηγεμόνα Αλεξάνδρου Lărușneanu: Șt. S. GOROVEI, *Mușatinii*, Chișinău 1991², σσ. 83-84, 100-101' C. REZACHEVICI, *όπ. π.*, σσ. 611-613, 642 και ένθετο γενεαλογικό δένδρο (σχεδ. III²-III³), βλ. ακόμη, σχετικά με την Roxandra, *παραπάνω*, σημ. 17.

30. D. NASTASE, «L'idée impériale dans les Pays roumains et le "crypto-empire chrétien" sous la domination ottomane. État et importance du problème», *Σύμμεικτα*, 4 (1981), σ. 219 (σημ. 1).

31. P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI, publicate de Ioan Bogdan*, [Βουκουρέστι] 1959, σσ. 13 (σλαβον. κειμ.), 22-23 (ρουμ. μετάφρ.)' D. NASTASE, *όπ. π.* Κατά τον ΙΖ΄ αι., το χρονικό του Μολδαβού βογιάρου Γρηγορίου Ureche (†1647), θα κάνει επίσης λόγο για τον Μαξιμιανό ως γιο «του Δεσπότη, του Έλληνα [ή μάλλον του Γραικού] αυτοκράτορα» (feciorul lui Despot, împăratul grecesc) — πιθανώς, η ελληνικότητα του «αυτοκράτορα» αφορά όχι την εθνική του καταγωγή αλλά την ορθόδοξη πίστη του: C. GIURESCU, *Letopisețul Țării Moldovei până la Aron Vodă (1359-1595), întocmit după Grigorie Ureche vornicul, Istratie logofătul și alții de Simion Dascalul*, Βουκουρέστι 1916, σ. 118' βλ. και D. NASTASE, *όπ. π.* Ένας άλλος, βλαχικής αυτή την φορά καταγωγής, χρονογράφος (τέλος ΙΖ΄ αι.), θέτει το ζήτημα σε μία πιο ορθή διάσταση, διευκρινίζοντας ότι επρόκειτο για το γιο του Δεσπότη, που έλκυε την καταγωγή του από τη γενιά των Ελλήνων αυτοκρατόρων (fecior de despot, den sămînța împăraților grecești): *Istoriile domnilor Țării Românești de Radu Popescu vornicul. Introducere și ediție critică întocmite de C. Grecescu*, Βουκουρέστι 1963, σ. 26 πράγματι ο Μαξιμιανός, ως μέλος της οικογένειας Βρανκονίτς, είχε, ως γνωστόν, συγγενικούς δεσμούς με τους Οίκους των Παλαιολόγων και των Καντακουζηνών.

Πράγματι, ο Μαξιμιανός, που αναδείχθηκε μετέπειτα σε μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας, ήταν ο γιος του τελευταίου Σέρβου δεσπότη Στεφάνου Branković (1458-1459)³².

Θα μπορούσε ίσως κανείς να υποθέσει ότι, κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα, η δεσποτική κληρονομιά των παλιών ηγεμόνων της Σερβίας συνδέεται στις αντιλήψεις των Ορθοδόξων του βαλκανικού χώρου με την αυτοκρατορική ιδιότητα, με αποτέλεσμα την εμφάνιση του σύνθετου τίτλου *δεσπότης-τσάρου*. Ποιος όμως θα ήταν αυτός ο Σέρβος Ιωάννης, ο οποίος στα 1552 ή στα 1561 θα έσπευδε να τον υιοθετήσει;

Οι δυνατότητές μας για απάντηση περιορίζονται στον αυτοαποκαλούμενο ως δεσπότη της Σερβίας, Jovan - Vicko Vuković, γιο του επίσης εμφορούμενου από δεσποτικά οράματα Božidar Vuković (1466-1539), ενός λογίου Μαυροβουινιώτικης καταγωγής, που εργαζόταν ως τυπογράφος στη Βενετία. Ο Jovan όμως, όπως τον γνωρίζουμε από τις πηγές που τον αφορούν, ποτέ δεν διανοήθηκε να προσθέσει τον αυτοκρατορικό τίτλο δίπλα σε αυτόν του δεσπότη της Σερβίας, με τον οποίο και εμφανιζόταν. Θα ήταν άλλωστε μία άστοχη ενέργεια για κάποιον που κινούνταν στο δυτικό περιβάλλον, άτεγκτο στην ιεραρχία των τίτλων και των αξιωμάτων³³. Δεν εκλείπει ωστόσο η πιθανότητα της προβολής του, μέσω του κεντήματος, και ως τσάρου σε μία βαλκανική περιοχή που δεν είχε ιδιαίτερες σχέσεις με την Δύση.

Τίθεται ακόμη το ερώτημα αν ο ζητούμενος δωρητής μπορούσε να ανήκει στην χορεία των Ρουμάνων ηγεμόνων.

32. Για τον Μαξιμιανό και την παρουσία του στην Βλαχία: Gheorghe Brancovici..., σσ. 66-67, 69' βλ. επίσης É. TURDEANU, «Din vechile schimburi culturale dintre Români și Jugoslavi», *Cercetări Literare*, III (1939), σσ. 148-157 I.-R. MIRCEA, «Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle», *Revue des études sud-est européennes*, I (1963) / 3-4, σσ. 385-399, 401' M. PĂCURARIU, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, A', Βουκουρέστι 1991², σσ. 443-444' B. I. BOJOVIĆ, *L'idéologie monarchique dans les hagio-biographes dynastiques du Moyen Âge serbe*, Ρώμη 1995, σσ. 143-144, 665-669.

33. M. MILOŠEVIĆ, «Novi izvori Kotorškog, Vatikanskog i Mletačkog arhiva o djelatnosti Vukovića, štamparâ i knjižarâ XVI vijeka», *Štamparska i književna djelatnost Božidara Vukovića Podgoričanina. Radovi sa naučnog skupa. Titograd, 29 i 30. Septembra 1983 (Printing and literary activity of Božidar Vuković Podgoričanin. Papers from the symposium. Titograd, September, 29 and 30, 1983)*, Titograd 1986, σσ. 215-335, κυρίως 226-227, 241, 288, 298, 301, 306, 315 (ευχαριστούμε για μια ακόμη φορά τον Καθηγητή Subotić που έθεσε στη διάθεσή μας την συγκεκριμένη μελέτη) σχετικά με τις δεσποτικές φιλοδοξίες του Božidar, βλ. M. CAZACU, «Dimitrie Ljubavić (c. 1519-1564) et l'imprimerie slave dans l'Europe du Sud-Est au XVIe siècle. Nouvelles contributions», *Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol»*, XXXII (1995), σ. 188' S. ĆIRKOVIĆ, *οπ. π.*, σσ. 398-399.

Για το ενδεχόμενο της αφιέρωσης του κεντήματος σε κάποιον ναό του молδαβικού χώρου συνηγορούν τα τεχνοτροπικά και τα τεχνικά γνωρίσματα της επιγραφής, που εκτός από το πληροφοριακό της περιεχόμενο, επιτελεί και διακοσμητικό ρόλο: α) ο ιδιαίρον τύπος των κομψών σλαβονικών χαρακτήρων, και β) η δημιουργία χαρακτηριστικών φωτοσκιάσεων στην επιφάνειά τους, λόγω της εκτέλεσής τους με συνδυασμό ποικίλων βελονιών, για τις οποίες κάναμε λόγο κατά την περιγραφή του αντικειμένου. Τα στοιχεία αυτά αποτελούν διακριτικά των ποικίλων χρυσοκέντητων κειμηλίων, κυρίως του β' ημίσεως του ΙΣΤ' αιώνα, που συναντούμε στην Μολδαβία, όπως επιτάφιοι, λειτουργικά πέπλα, ποδέες, πύλες κ.λ.π.³⁴

Επίσης, το έτος 1552 συνδέεται με την ανέγερση της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Βotoșani της Μολδαβίας που αργότερα (ΙΖ' αιώνας) θα αποτελέσει μετόχι της μονής Παντελεήμονος του Αγίου Όρους³⁵. Η συγκεκριμένη εκκλησία αριθμείται ανάμεσα στα καθιδρύματα της ήδη γνωστής μας Ελένης Rareș, της οποίας ο γιος, Στέφανος Rareș, κατείχε τότε τον θρόνο της Μολδαβίας (τέλος ηγεμονίας: 1^η Σεπτεμβρίου 1552).

Είναι δυνατόν να υποστηριχθεί, αν και με βάση έμμεσες μαρτυρίες, ότι ο Στέφανος, όπως και ο πατέρας του Πέτρος, είχε περιβληθεί τον τίτλο του δεσπότη³⁶. Ακόμη, στην αφιερωτική επιγραφή της επισκοπι-

34. Βλ. για παράδειγμα Maria Ana MUSICESCU - Ana DOBJANCI, *όπ. π.*, εικ. 57 (λειτουργικό πέπλο 1559, αρ. κατ. 50), εικ. 68-70 (επιτάφιος μονής *Sucevița*, 1592-1593, αρ. κατ. 56)· É. TURDEANU, « La Broderie religieuse... », σ. 211, εικ. IX, σσ. 213-214, εικ. XI (επιτάφιοι: Slatina, 1556, Secu, 1608)· N. A. MAYASOVA, *όπ. π.*, σσ. 72-73 (χρυσοκέντητη ποδέα Slatina, 1556)· Pauline JOHNSTONE, *όπ. π.*, εικ. 59 (πύλη Lărușeanu στη Slatina, 1561).

35. P. HENRY, *Les Églises de la Moldavie du Nord. Dès origines à la fin du XVIe siècle. Architecture et peinture. Texte*, Παρίσι 1930, σ. 145· N. STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Βουκουρέστι 1974, σσ. 110-111· M. PĂCURARIU, *όπ. π.*, σ. 569· σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με μη εξακριβωμένες πληροφορίες, η αφιέρωση του εν λόγω ναού στην αθωνική μονή τοποθετείται κατά την ηγεμονία του Μωυσέως Movilă (1630-1631, 1633-1634): P. Ș. NĂSTUREL, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Ρώμη 1986, σ. 278.

36. Από τις μαρτυρίες αυτές, που ενισχύονται από ενδείξεις που παρέχει η γενεαλογική έρευνα, θεωρείται ως η πλέον σημαντική εκείνη του επίδοξου ηγεμόνα (Στεφάνου) Bogdan, ο πατέρας του οποίου, Iancu ο Σάξονας, είχε επιβληθεί στον θρόνο της Μολδαβίας (1579-1582) ως νόθος γιος του Πέτρου Rareș· ο Bogdan λοιπόν προβάλλεται ως δεσπότης· όσο για το δικαίωμα του Πέτρου Rareș και των διαδόχων του στον δεσποτικό τίτλο, αυτό φαίνεται ότι δεν απέρρεε κατ' ανάγκη από την δυναστική

κής εκκλησίας του Roman, καθίδρυμα του τοπικού επισκόπου Μακαρίου (†1558), η εξουσία του Στεφάνου Rareș και της μητέρας του προβάλλεται ως αυτοκρατορική (царство). Παράλληλα, στα χρονικά της εποχής, η ηγεμονία του Στεφάνου, αλλά και αυτή του προκατόχου και αδελφού του Ηλία, όπως και εκείνη του πατέρα τους Πέτρου αναφέρονται επίσης ως царство ακόμη και οι τρεις προβάλλονται ως τσάροι³⁷. Επιπλέον, ο Στέφανος, όπως οι περισσότεροι Ρουμάνοι ηγεμόνες χρησιμοποίησε και αυτός το όνομα-τίτλος *Ιωάννης*³⁸. Θα πρέπει λοιπόν να θεωρήσουμε ότι ο δεσπότης-τσάρος του κεντήματος είναι ο Στέφανος Rareș; Δεν μπορούμε να δώσουμε εύκολα μία απάντηση, καθώς, απ' όσα είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, ο ηγεμόνας αυτός δεν προβλήθηκε ποτέ μόνον ως *Ιωάννης*, αλλά συνέδεσε το όνομά του Στέφανος με το συγκεκριμένο όνομα-τίτλο, υπό την μορφή *Ιω*³⁹.

Υπάρχει βέβαια το ενδεχόμενο, σύμφωνα με την πρώτη χρονολόγηση (1561), ο ζητούμενος δωρητής να ήταν ο προαναφερθείς, ως αφιε-

συγγένεια με τους Branković, αλλά από την ίδια την ηγεμονική τους ιδιότητα: D. NASTASE, «Maria, Mama lui Ieremia Movilă, fiică a "despotului" Petru Rareș», *Arhiva Genealogică*, III (VIII) (1996) / 1-3, σσ. 303-305 σχετικά με τον Bogdan: Șt. S. GOROVEI, *οπ. π.*, σσ. 141-145. Σημειώνουμε ακόμη ότι ο λόγιος μοναχός Σπυρίδων Λαυριώτης είχε κάνει στο παρελθόν λόγο για το χρυσόβουλο που απέλυσε το 7044 (= 1535/36), προς όφελος της Μεγίστης Λαύρας, κάποιος ηγεμόνας της Βλαχίας, ονόματι Ιωάννης Βλαδίκας (;) Δεσπότης, ο οποίος θα πρέπει να ταυτισθεί με τον Vlad Vintilă (1532-1535): P. Ș. NĂSTUREL, «Dix contributions roumano-athonites», *Buletinul Bibliotecii Române*, XII (XVI) - Νέα σειρά (1985), σσ. 27-28.

37. P. Ș. NĂSTUREL, «Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains», *Βυζαντινά*, 5 (1973), σσ. 404-405. D. NASTASE, «La survie de "l'Empire des Chrétiens" sous la domination ottomane», *Atti del III Seminario Internazionale di studi storici «da Roma alla terza Roma»*, 21-23 aprile 1983, χ.τ., χ.χ., σσ. 463-465.

38. Αυτό το όνομα-τίτλος (σλαβον. και ρουμανικά *Иωанъ* [Ioan], συνήθως όμως απαντά με τον συντετμημένο τύπο *Ιω* [Io]) προηγούνταν, κατά κανόνα, του ονόματος κάθε Βλάχου ή Μολδαβού ηγεμόνα η υιοθέτησή του από τους Ρουμάνους ηγεμόνες συνέχιζε την όμοια πρακτική των Βουλγάρων μοναρχών, οι οποίοι με τον τρόπο αυτό διαιώνιζαν καταφανώς την μνήμη των πρώτων Ασσάν που έφεραν το όνομα Ιωάννης η αναλογία με την χρήση, από πλευράς Σερβών ηγεμόνων, του ονόματος Στέφανος, σε ανάμνηση του Πρωτοστέπτου, είναι εμφανής: P. P. PANAITESCU, «Io în titlul domnilor români», έκδ. Șt. GOROVEI, *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie «A. D. Xenopol»*, XXIV (1987) / 2, σσ. 63-72. V. GEORGESCU, *Byzance et les institutions roumaines*, σσ. 441, 448-449.

39. Βλ. για παράδειγμα σιγίλιο του ηγεμόνα (1552): † ПЕЧАТЬ ІОУ СТЕФАНЪ ВОЕВОДЫ ГОСПОДАРЪ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОИ: *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, A', 1387-1620, Βουκουρέστι 1957, σ. 131, αρ. 472.

ρωτής ποικίλων εκκλησιαστικών χρυσοκεντημάτων⁴⁰, Αλέξανδρος Lărușneanu, που και αυτός είχε υιοθετήσει το παραπάνω όνομα-τίτλο δίπλα στο ηγεμονικό του όνομα Αλέξανδρος⁴¹. Βασιζόμενοι όμως στα δεδομένα που διαθέτουμε, σημειώνουμε αφενός ότι και αυτός δεν προβλήθηκε ποτέ μόνον ως Ιωάννης, αλλά ως *Ιω Αλεξάνδρ*⁴² επισημαίνουμε αφετέρου, ότι έστω και αν αποδιδόταν και σε αυτόν ο τίτλος του δεσπότη⁴³, δεν διαθέτουμε κάποια μαρτυρία που να πιστοποιεί, παρά την όποια μεγαλοπρέπεια της ηγεμονίας του⁴⁴, την χρήση από μέρους του του τίτλου του τσάρου ή ακόμη την ανύψωση της εξουσίας του σε *царство*⁴⁵.

40. Εκτός από τις δύο πύλες της Slatina, για τις οποίες έγινε λόγος παραπάνω, αναφέρουμε τα εξής: N. A. MAYASOVA, *όπ. π.*, σσ. 72-73 (βλ. παρακάτω, σημ. 42)· É. TURDEANU, « La Broderie religieuse... », σ. 211, εικ. IX (επιτάφιος Slatina, 1556), σσ. 211-212, αρ. XIII (επιτάφιος Mileșevo, 1567).

41. Είχε επιλέξει από την αρχή της ηγεμονίας του το όνομα αυτό στην θέση του βαπτιστικού του Πέτρος: C. GIURESCU, *όπ. π.*, σ. 170 (χρονικό Γρηγορίου Ureche)· C. REZACHEVICI, *Cronologia critică a domnilor din Țara Românească și Moldova, a. 1324-1881*, Α', Βουκουρέστι 2001, σσ. 615-616.

42. Βλ. λ.χ.:

α) σιγίλιο του ηγεμόνα (1555): † ПЕЧАТА ІОУ АЛЕΞΑΝΔΡЪ ВОЕВОДЫ ГОСПОДАΡ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОИ: *Catalogul documentelor moldovenești...*, σ. 135, αρ. 495 (πρβλ. σ. 137, αρ. 502, σ. 141, αρ. 522, σ. 142, αρ. 525)

β) χρυσοκέντητη ποδέα αφιερωμένη στην Slatina (1556): ...ΙΩ ΑΛΕΞΑΝΔΡЪ ВОЕВОДА БОЖІЮ МЛТІЮ ГПДРЪ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОИ...: N. A. MAYASOVA, *όπ. π.*, σ. 72.

43. Γνωρίζουμε ότι δύο κόρες του Lărușneanu προέβαλαν την πατρική δεσποτική τους κληρονομιά· επίσης, ένα ακόμη από τα παιδιά του, που αναρριχήθηκε στον молδαβικό θρόνο (1592), ο Πέτρος ο Κοζάκος, τιτλοφορούνταν δεσπότης: D. NASTASE, «Magia...», σ. 304.

44. Σχετικά με την πολιτεία του συγκεκριμένου ηγεμόνα, βλ. την μονογραφία του Gh. PUNGĂ, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lărușneanu*, Ιάσιο 1994.

45. Αναφορικά με την υιοθέτηση της αυτοκρατορικής ιδέας από Ρουμάνους ηγεμόνες (ανάμεσά τους ο Πέτρος Rareș και οι γιοι του): P. Ș. NĂSTUREL, «Considérations...», σσ. 395-413 + εικ. 1-4· D. NASTASE, «L'idée impériale...», σσ. 201-250' του ιδίου, «L'aigle bicéphale dissimulée dans les armoiries des Pays Roumains. Vers une crypto-héraldique», *Atti del I Seminario Internazionale di studi storici «da Roma alla terza Roma». 21-23 aprile 1981*, χ.τ., χ.χ., σσ. 357-374' του ιδίου, «La survie de "l'Empire des Chrétiens"...», σσ. 459-471' του ιδίου, «Imperial Claims in the Romanian Principalities from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries. New Contributions», *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη 1988, σσ. 185-224' βλ. όμως και την κριτική θέση των παρακάτω: A. PIPPIDI, «Βασιλεία και ανθεντία (sic). Quelques considérations à propos des "Enseignements" de Neagoe Basarab», *Méditerranées*, 26-27 (2001), σσ. 151-173 (ειδ. 153)· R. PĂUN, «L'idée impériale et les anciennes chroniques roumaines. Repères pour une histoire impossible», *όπ. π.*, σσ. 175-213. Όσο για τον δικέφαλο αετό στον θυρεό, που σε εραλδική σύζευξη με τον βίσωνα, έμβλημα της Μολ-

Οφείλουμε ακόμη να δεχθούμε ανάμεσα στους πιθανούς δωρητές του κεντήματος κάποιον από τους διάφορους *condotierri* που επιχειρούσαν, επισείοντας πλαστές γενεαλογίες και περγαμηνές, να δοκιμάσουν την τύχη τους στο χώρο της Κεντρο-Ανατολικής Ευρώπης, μη διστάζοντας από φιλοδοξία ή άγνοια να σφετεριστούν τίτλους και να καταστρατηγήσουν αριστοκρατικά θέσμια.

Θεωρούμε ότι, ανάμεσά τους, αυτός που θα μπορούσε με επιτυχία να ταυτισθεί με το δωρητή του χειροτεχνήματος, είναι ο Ιάκωβος Βασιλικός, γνωστός στο ρουμανικό κόσμο μέχρι σήμερα ως Δεσπότης-βόδας (*Despot Vodă*), δηλαδή ως βοεβόδας Δεσπότης. Το πρόσωπο αυτό υπήρξε ανάμεσα στα 1561 και 1563, αιώνες πριν από τους Φαναριώτες, ο πρώτος ελληνικής καταγωγής ηγεμόνας μιας ρουμανικής χώρας, και συγκεκριμένα της Μολδαβίας.

Είχε ήδη διακριθεί στην Δύση ως πολεμιστής, συγγραφέας στρατιωτικών πραγματειών και ουμανιστής λόγιος. Έχοντας ασπασθεί τις ιδέες της Μεταρρύθμισης, κατόρθωσε να εισχωρήσει στην υψηλότερη κοινωνική σφαίρα της προτεσταντικής Ευρώπης⁴⁶. Συστηνόταν με τον φανταστικό τίτλο του δεσπότη της Σάμου, ενώ προέβαλε μια επίσης φανταστική γενεαλογία, που τον ενέτασσε στη γενιά του μυθικού Ηρακλή και παράλληλα τον καθιστούσε απευθείας απόγονο των Σέρβων

δαβίας, κοσμεί μία από τις πύλες του εξωνάρθηκα του καθολικού της Slatina, αυτός δεν φαίνεται να αποτελεί τεκμήριο αυτοκρατορικών φιλοδοξιών του Lăpușeanu, εφόσον φιλοτεχνήθηκε από τον ηγούμενο της μονής Νείλο το 1582, δηλ. αρκετά χρόνια μετά τον θάνατο του ηγεμόνα (1568): M. BERZA, «Stema Moldovei în veacul al XVI-lea», *Studii și Cercetări de Istoria Artei*, III (1956) / 1-2, σσ. 117 (εικ. 23), 118-120' D. NASTASE, «L'aigle bicéphale dissimulée...», σ. 363 + εικ. 11, όπου μάλιστα ο συγγραφέας πιστεύει ότι η παραπάνω συνύπαρξη του δικέφαλου αετού με τον βίσωνα ανακαλεί ανάλογο συνδυασμό σε επιφάνεια νομίσματος από την εποχή του ηγεμόνα Ιάκωβου Βασιλικού (1561-1563) για τον οποίο πρόκειται να γίνει αμέσως παρακάτω λόγος.

46. H. PETRI, «Relațiunile lui Jakobus Basilikus Heraclides zis Despot-Vodă cu capii reformațiunii atât în Germania cât și în Polonia precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei», *Analele Academiei Române Memoriile Secțiunii Istorice*, σειρά III, τ. VIII (1927), σσ. 1-29' N. IORGA, «Un Héraclide à Montpellier et un courtisan valaque de Henri III», *Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine*, XVII (1930), σσ. 23-32' C. MARINESCU, «Jacques Basilikos "le despote" prince de Moldavie (1561-1563), écrivain militaire», *Mélanges d'histoire générale II* (1938), σσ. 319-336' A. ΟΤΕΤΕΑ, «Wittenberg et la Moldavie», *Renaissance und Humanismus im Mittel- und Osteuropa...*, besorgt v. Johannes Irmischer, Α' Βερολίνο 1962, σσ. 305-310' Adina BERCIU-DRĂGHICESCU, *O domnie umanistă în Moldova - Despot-Vodă*, Βουκουρέστι 1980, σσ. 31-41.

δεσποτών της δυναστείας των Βρανκονιέ, στους οποίους όμως ο Βασιλικός αποδίδει, όπως και στον εαυτό του, το επώνυμο Ηρακλείδαι. Μάλιστα, όλες του οι παραπάνω αξιώσεις επικυρώθηκαν, ως ανταμοιβή προφανώς των πολεμικών του υπηρεσιών, από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Κάρολο Ε΄, ο οποίος του αναγνώρισε και ένα ανάλογο σε φαντασμαγορία οικοόσημο, όπου κυριαρχεί ο αυτοκρατορικός δικέφαλος αετός⁴⁷.

Μετά από μία μεγάλη περιπλάνηση, θα κατορθώσει με τη συνδρομή του Πολωνού ευγενούς Albert Laski και την υποστήριξη των Αψβούργων να εκστρατεύσει με επιτυχία εναντίον του τυραννικού Αλεξάνδρου Lărușneanu και να αναδειχθεί, μετά τη νίκη του τον Νοέμβριο του 1561, σε νέο κύριο της χώρας⁴⁸.

Ωστόσο, οι φιλοδοξίες του δεν φαίνεται ότι περιορίζονταν στα όρια μιας ρουμανικής ηγεμονίας, καθώς λίγο μετά την επιτυχία του θα καλέσει τους βογιάρους του σε μια σταυροφορία που θα αποτίνασσε την οθωμανική κυριαρχία από όλες τις ελληνικές χώρες⁴⁹. Εξάλλου, δεν τον

47. É. PICOT, *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à l'an 1594 par Grégoire Urechi*, Δ΄, Παρίσι 1885, σσ. 400-402· É. LEGRAND, *Deux vies de Jacques Basilicos, seigneur de Samos, marquis de Paros, comte palatin et prince de Moldavie*, Παρίσι 1889, σσ. XII-XIII, XIV, 60-61, 279-282· D. NASTASE, «L'aigle bicéphale dissimulée...», σσ. 362-363 + εικ. 10a, 10b· Gh. PUNGĂ, «Cu privire la arborele genealogic al lui Despot vodă», *Arhiva Genealogică*, II (VII) (1995) / 3-4, σσ. 23-38· A. PIPPIDI, «Două portrete românești în Malta», *Studii și materiale de Istorie Medie*, XVIII (2000), σ. 180· S. ĆIRKOVIĆ, *οπ. π.*, σσ. 401-404· C. REZACHEVICI, *οπ. π.*, σσ. 633-636, 638, 642-643.

48. H. PETRI, *οπ. π.*, σσ. 29-38· M. STOY, «Jakob Basilikos Heraklides (Despot Vodă), Fürst der Moldau 1561-1653, und die Habsburger», *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 100 (1992) / 1-4, σσ. 310-317· Adina BERCIU-DRĂGHICESCU, *οπ. π.*, σσ. 42-56, 89-91· Ileana CĂZAN, «Habsburgii și lupta diplomatică pentru controlul spațiului extracarpatic între 1561-1564», *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, Βουκουρέστι 1998, σσ. 343-348· C. REZACHEVICI, *οπ. π.*, σσ. 641-658.

49. *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, Β΄/1, εκδ. I. SLAVICI, Bucarest 1891, σ. 416, αρ. CCCLXXXVI· προβλ. λατινικό κείμενο του βιογράφου του Βασιλικού Antonio Maria Graziani (1537-1611): É. LEGRAND, *οπ. π.*, σσ. 175-176, και επανέκδ. με ρουμανική μεταφρ. από τον Tr. DIACONESCU, *Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus. Viața lui Despot-Vodă*, Ιάσιο 1998, σσ. 138-141, όπου γίνεται λόγος για διάδοση φημών στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με αντιοθωμανικά σχέδια του Βασιλικού, λίγο μετά την ανάρρησή του στον θρόνο της Μολδαβίας· βλ. ακόμη Στ. ANDREESCU, *Restitutio Daciae (relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1526-1593)*, Βουκουρέστι 1980, σ. 149· A. PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în Țările române în secolele XVI-XVII*, Βουκουρέστι 2001², σσ. 246-247· A. FALANGAS, «Traits caractéristiques de la

ικανοποιούσε ο τίτλος του βοεβόδα ή ακόμη εκείνος του δεσπότη, τον οποίο χρησιμοποιούσε συστηματικά, σε σημείο που να υποκαταστήσει το ίδιο του το όνομα. Πράγματι, η ελληνική υπογραφή ενός χρυσοβούλου του Βασιλικού, σε σλαβονική γλώσσα (9 Μαΐου 1563), αποκαλύπτει τις πολιτικές του αξιώσεις: δίπλα στο ηγεμονικό όνομα Ιωάννης, που είχε υιοθετήσει κατά την ενθρόνισή του⁵⁰, θα αποτεθεί ο τίτλος του βασιλέως: «Ίωάννης βασιλεύς» (εικ. 5). Επίσης, κατά τρόπο πολύ χαρακτηριστικό, η υπογραφή αυτή έχει αποτυπωθεί με ερυθρά μελάνη⁵¹. Δύο δεκαετίες αργότερα, ο Μαρτίνος Κρούσιος θα δημοσιεύσει μία επιστολή του Βασιλικού προς τον μέγα ρήτορα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Ιωάννη Ζυγομαλά, αναπαράγοντας πιστά την υπογραφή του συντάκτη της: «δεσπότης βασιλεύς Μολδαβίας» (εικ. 6)⁵².

civilisation post-byzantine dans les Pays roumains au XVIe siècle. Le cas révélateur du voïévode Despote», *Relations gréco-roumaines. Interculturalité et identité nationale (Greek-Romanian Relations. Interculturalism and National Identity)*, Αθήνα 2004, σσ. 195-207.

50. Χρονικό Γρηγορίου Ureche: C. GIURESCU, *όπ. π.*, σ. 178' *πρβλ.* χρονικό του Μολδαβού μοναχού Αζαρία (ΙΣΤ' αι.) και μία από τις ελεγείες του Johannes Sommer (1542-1574), συνεργάτη και βιογράφου του Βασιλικού: P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române...*, σσ. 132 (σλαβον. κειμ.), 142 (ρουμ. μετάφρ.)' É. LEGRAND, *όπ. π.*, σσ. 87-88 (λατ. κειμ.), και επανέκδ. με ρουμ. μεταφρ. από τον Τr. DIACONESCU, *Poezia latină din epoca Renașterii pe teritoriul României. Johannes Sommer și Christianus Schesaeus. Scrieri alese*, σσ. 62-65.

51. Πανομοιότυπο της υπογραφής αυτής στην αρχή του προμνημονευθέντος τόμου των *Documente Hurmuzaki* επίσης Adina BERCIU-DRĂGHICESCU, *όπ. π.*, *εικ. χωρίς αριθμηση*, και Τr. DIACONESCU, *Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus...*, σ. 92' *βλ.* ακόμη Αl. ELIAN, «Elemente de paleografia greco-română», *Documente privind istoria României. Introducere*, Α', [Βουκουρέστι] 1956, σσ. 366-367 και *εικ. 2'* P. Ș. NĂSTUREL, «Remarques sur les documents grecs des princes roumains», *La paléographie grecque et byzantine (Colloques Internationaux du C.N.R.S., n° 559)*, Παρίσι 1977, σ. 497' Α. PIPPIDI, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, Βουκουρέστι - Παρίσι 1980, σ. 55' του ιδίου, *Tradiția politică...*, σσ. 69, 247-248, *πρβλ.* σσ. 41, 69.

52. M. CRUSIUS, *Turcograecia*, Βασιλεία [1584] (ανατ.: Μοδένη 1972), σ. 247. Σημειωτέον ότι ο συγκεκριμένος ηγεμόνας στην αλληλογραφία του με τους Δυτικούς δεν χρησιμοποιεί ποτέ τον τίτλο «βασιλεύς»' αναμφίβολα μια τέτοια ενέργεια θα τον εξέθετε ανεπανόρθωτα στο περιβάλλον των υποστηρικτών του Αψβούργων' *βλ.* *Documente Hurmuzaki*, Β'1, σσ. 370-375, αρ. CCCXLVI-CCCXLIX, σσ. 377-378, αρ. CCCLII-CCCLIII, σσ. 403-404, αρ. CCCLXXVIII, σ. 419, αρ. CCCLXXXVII, σ. 421, αρ. CCCXC, σ. 439, αρ. CCCCI' Α. VERESS, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*, Α', Βουκουρέστι 1929, σσ. 201-202, αρ. 251, σ. 212, αρ. 267, σσ. 219-220, αρ. 276, σσ. 220-221, αρ. 277, σσ. 232-233, αρ. 290.

Ιδού λοιπόν μια υπογραφή όπου ανευρίσκεται ο παράδοξος συνδυασμός του αυτοκρατορικού τίτλου με εκείνον του δεσπότη. Ο παραλληλισμός με την ανάλογη τίτλωση στο κέντημά μας, «δεσπότης-τσάρος», είναι προφανής.

Κατά συνέπεια διαθέτουμε ένα σημαντικό επιχείρημα για την ταύτιση του αφιερωτή του κειμηλίου της Δουσίκου με το πρόσωπο του Βασιλικού.

Επισημαίνουμε τέλος ότι το ηγεμονικό όνομα του Βασιλικού εμφανίζεται, ως σλαβονικός τύπος, όχι πλέον ως *Iw*, αλλά υπό την ανεπτυγμένη μορφή *Iwanh*, χωρίς να συνοδεύεται, όπως στην περίπτωση του Στεφάνου *Rateș* ή του Αλεξάνδρου *Lărușneanu*, από κάποιο άλλο όνομα⁵³.

Θα μπορούσε όμως κάποιος να αντιπροτείνει το ασύμβατο της δωρεάς αυτής με τις προτεσταντικές αντιλήψεις του Βασιλικού, που δεν άργησαν να προκαλέσουν τα ορθόδοξα αισθήματα της συντηρητικής молδαβικής κοινωνίας, γεγονός που υπήρξε η κύρια αιτία μίας παλλαϊκής εξέγερσης, η οποία κατέληξε στην πτώση και εξόντωσή του (Νοέμβριος 1563)⁵⁴. Ωστόσο, ο Βασιλικός δεν ακολούθησε με συνέπεια το προτεσταντικό δόγμα, προβάλλοντας, χάριν των πολιτικών του σκοπιμοτήτων, μία στάση που τον εμφάνιζε ως αφοσιωμένο στα θέσφατα και στις πρακτικές της ορθόδοξης πίστης, αλλά που δεν τον διασφάλισε από το αντιπροτεσταντικό μένος των ορθοδόξων υπηκόων του⁵⁵. Εξάλλου, στην προμνημονευθείσα αλληλογραφία του με το Οικουμενικό Πατριαρχείο εκφράζει την αφοσίωσή του προς το πρόσωπο του πατριάρχη, ενώ ένας από τους πιο στενούς συντρόφους του, ο

53. Όπως έχει ήδη παρατηρήσει ο P. P. PANAITESCU, «*Io...*», σ. 69' βλ. λ.χ. επιγραφή σε σιγίλιο του Βασιλικού (1563): ...*IWANH BOEBODY GOSPODAR ZEMLI MOLDAVSKOI*: *Catalogul documentelor moldovenesti...*, σ. 144, αρ. 534.

54. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρει ο Sommer, όπως άλλωστε ο Graziani ή ακόμη ο Αζαρία: É. LEGRAND, *οπ. π.*, σσ. 33, 177-181 (λατ. κειμ.), και Tr. DIACONESCU, *Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus...*, σσ. 46-49, 142-149 (λατ. κειμ. και ρουμ. μετάφρ.) P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române...*, σσ. 132, 134 (σλαβον. κειμ.), 142-143, 146 (ρουμ. μετάφρ.) βλ. επίσης Ș. PAPACOSTEA, «*Moldova în epoca Reformei. Contribuții la istoria societății moldovenesti în veacul al XVI-lea*», *Studii*, XII (1958) / 4, σσ. 74-76' C. REZACHEVICI, *οπ. π.*, σσ. 659-660.

55. Αποκαλυπτική για την επαμφοτερίζουσα θρησκευτική πολιτική του Βασιλικού αποβαίνει η μαρτυρία του ομόθρησκου του Sommer: É. LEGRAND, *οπ. π.*, σ. 33, και Tr. DIACONESCU, *οπ. π.*, σσ. 46-47, η οποία και επιβεβαιώνεται από το χρονικό του Ureche: C. GIURESCU, *οπ. π.*, σ. 178' βλ. και Adina BERCIU-DRĂGHICESCU, *οπ. π.*, σσ. 105-106.

Ιάκωβος Διασορηνός, θα ζητήσει την αρωγή της Μεγάλης Εκκλησίας στα σχέδια που εκπονούσε υπέρ της αποκατάστασης των Ελλήνων «ο Ιωάννης βοεβόδας, ο της Πογδανίας [= Μολδαβίας] βασιλεύς»⁵⁶!

Ένα ακόμα πρόβλημα θέτει ο μήνας Μάρτιος, κατά τη διάρκεια του οποίου θα πρέπει να τοποθετηθεί η περάτωση του κεντήματος. Όπως κάναμε λόγο προηγουμένως, ο Βασιλικός επιβλήθηκε ως κύριος της Μολδαβίας μήνες αργότερα και συγκεκριμένα κατά το μήνα Νοέμβριο. Πώς, κατά συνέπεια, είναι δυνατόν να εμφανίζεται ως κυρίαρχος μιας χώρας πριν την ανάρρησή του στο θρόνο της; Ωστόσο, το δεδομένο αυτό δεν αποκλείει την παραγγελία και την κατασκευή, άγνωστο πού⁵⁷, του καταπετάσματος πριν την εκστρατεία που τον ανέδειξε ηγεμόνα της Μολδαβίας. Εξάλλου, ο μήνας Μάρτιος στην επιγραφή του έργου δεν αφορά στην αφιέρωση αλλά στην περάτωσή του.

56. Μ. ΠΑΡΑΝΙΚΑΣ, «Ιάκωβος Βασιλικός, Ιάκωβος Διασωρίνος και Γεώργιος Σαμαράς», *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος. Σύγγραμμα περιουδικόν*, ΙΑ' (1876/77), σσ. 71-72. Ε. Ι. ΣΤΑΜΑΤΙΑΔΗΣ, *Βίος Ἰακώβου Βασιλικοῦ, δεσπότη του Σάμου, μαρκεττίου Πάρου, κόμητος παλατίνου καὶ ἡγεμόνος Μολδαβίας*, Σάμος 1894, σσ. 66-67. Έλενα ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΟΥ, *Ιάκωβος Διασορηνός. Ένας Πρώιμος Οραματιστής της Ελληνικής Εθνεγερσίας*, Λευκωσία 1997, σ. 43. Α. FALANGAS, «Jacques Diassorinos et Jacques Vassilikos (Despote Vodă) dans la vision de l' historiographie grecque», *Inchinare lui Petre Ş. Năsturel la 80 ani*, Βραΐλα 2003, σσ. 159-170.

57. Είναι πιθανόν το καταπέτασμα αυτό να είχε παραγγελθεί σε κάποιο από τα ακμάζοντα εργαστήρια χρυσοκεντητικής της Κωνσταντινούπολης, η οποία συνέχιζε να κατέχει τα σκήπτρα της τέχνης αυτής και να προμηθεύει με χρυσοκεντήματα όλα τα ορθόδοξα κέντρα: Ρ. Ş. NĂSTUREL, «L'épithaphios constantinopolitain...», σσ. 129-140 (ιδιαιτ. 134-135) + εικ. XLIII-XLVII' και τούτο διότι είναι δύσκολο να αποδεχθούμε την φιλοτέχνησή του στην Μολδαβία του άτεγκτου Lăruşneanu, λόγω του μεγάλου κινδύνου που θα συνεπαγόταν η ανάληψη ενός τέτοιου εγχειρήματος. Δεν αποκλείουμε όμως και το ενδεχόμενο να προέρχεται από κάποιο ουκρανικό εργαστήριο, εφόσον η δραστηριότητα του Βασιλικού συνδέεται με την πόλη του Lwów (L'νίν, L'νον, Lemberg) και τον ευρύτερο χώρο της νοτιοδυτικής Ουκρανίας (μέρος τότε του πολωνο-λιθουανικού κράτους) από όπου και εισέβαλε στην Μολδαβία: C. REZACHEVICI, *οπ. π.*, σσ. 643-645, 647, 649-650. Θα ήταν ακόμη δυνατόν να διατυπωθεί η υπόθεση ότι το κέντημα που μας απασχολεί αφιερώθηκε από τον Βασιλικό όχι σε κάποιο μολδαβικό καθίδρυμα, αλλά στον παλαιό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του Lwów (στην θέση του υψώθηκε αργότερα, ως μέρος ενός μνημειακού αρχιτεκτονικού συμπλέγματος [ΙΣΤ'-ΙΖ' αι.], ο σημερινός ναός)· όμως την υπόθεση αυτή δεν ενισχύει το γεγονός ότι ο κτήτορας της συγκεκριμένης εκκλησίας ήταν ο ίδιος ο Lăruşneanu· φαίνεται μάλιστα ότι συνέχισε να την συντηρεί και κατά την παλινόρθωσή του που ακολούθησε την πτώση του Βασιλικού και την σύντομη ηγεμονία του Στεφάνου Tomşa (1563-1564): Ρ. Ρ. PANAITESCU, «Fundatiuni religioase româneşti în Galitiia», *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, XXII-XXIV (1929-1931), σσ. 1-2.

Ο Βασιλικός θα μπορούσε να είχε προσχεδιάσει, για λόγους προπαγάνδας, την προσφορά του πέπλου αμέσως μετά την αναγόρευσή του ως ηγεμόνα, θέλοντας να καταδείξει στα μάτια των υπηκόων του την ηγεμονική του θέση και να διασφαλίσει συνάμα την εύνοια της Ορθόδοξης Εκκλησίας, εμφανιζόμενος ως ευσεβής δωρητής πολυτελών έργων τέχνης. Άλλωστε, θα συνέχιζε κατ' αυτόν τον τρόπο την αποδεδειγμένη τακτική του αντιπάλου του Lărușneanu, ο οποίος την ίδια χρονιά είχε αφιερώσει, όπως έχει αναφερθεί, τουλάχιστον την μία από τις δύο βαρύτιμες πύλες στη μονή Slatina⁵⁸.

Όπως γνωρίζουμε από το χρονικό του Ureche⁵⁹, η πολυπόθητη για τον ελληνικής καταγωγής ηγεμόνα τελετή ενθρόνισης, στην οποία προίστατο ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Μολδαβίας, μητροπολίτης Γρηγόριος, έλαβε χώρα στο Ιάσιο, λίγο μετά την στρατιωτική του επικράτηση⁶⁰. Άξιο αναφοράς είναι ότι στην πόλη υπήρχε ήδη κατά την περίοδο αυτή ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (κατεστραμμένος σήμερα), που πιθανώς οικοδομήθηκε από τον μέγα λογοθέτη του ηγεμόνα Στεφάνου του Μεγάλου (1457-1504) Ιωάννη Tăutu στα 1493⁶¹. Θα ήταν επομένως ιδιαίτερα γοητευτική η ταύτιση του ναού αυτού της Παναγίας με εκείνον της αφιερωτικής επιγραφής του κεντήματος⁶².

Όμως ακόμη και εάν ο Βασιλικός δεν υπήρξε ο ζητούμενος δωρητής, η αφιέρωση του κεντήματος σε έναν ναό του ρουμανικού χώρου θα εξηγούσε εύκολα την κατάληξή του στη μονή Δουσίκου, καθώς οι δεσμοί των Ηγεμονιών με το μοναστήρι αυτό και με τα κοντινά καθι-

58. Παραπάνω, σημ. 17.

59. Παραπάνω, σημ. 31, 41, 50, 55.

60. C. GIURESCU, *όπ. π.*, σσ. 177-178' βλ. C. REZACHEVICI, *όπ. π.*, 651-652.

61. Σχετικά με τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και τον μέγα λογοθέτη Ιωάννη Tăutu, το κτιτορικό του έργο και τους απογόνους του, P. HENRY, *όπ. π.*, σσ. 58, 106, 127-131, 177-179' N. STOICESCU, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec XIV-XVII*, Βουκουρέστι 1971, σσ. 287-288' του ιδίου, *Repertoriul bibliografic...*, σσ. 57-58, 432, 871' P. I. MURARIU, «Un vechi arbore genealogic al familiei Tăutu», *Arhiva Genealogică I (VI) (1994) / 1-2*, σσ. 161-162 + σχ. 1-2' βλ. ακόμη για το καθίδρυμα του Tăutu Αγιο Νικόλαο του Bălinești, εξαιρετικό μνημείο της εποχής του Στεφάνου του Μεγάλου, *Istoria Artelor Plastice în România*, Α', Βουκουρέστι 1968, σσ. 270, 306-307, 355-358' D. NASTASE, «Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară», *Studii și Cercetări de Istoria Artei. Seria Artă Plastică*, 43 (1996), σσ. 3-18.

62. Ναοί της Κοιμήσεως υπήρχαν, όπως είδαμε, στο Botoșani αλλά και σε άλλα μέρη της Μολδαβίας: Bacău, Baia, Borzești: P. HENRY, *όπ. π.*, αντίστοιχα λήμματα στο «Index des monuments» στο τέλος του τ., σ. 304' N. STOICESCU, *Repertoriul bibliografic...*, σσ. 41-42, 46-47, 102-103' όμως δεν είμαστε σε θέση να εντοπίσουμε κάποιες σχέσεις του Βασιλικού με τα συγκεκριμένα καθιδρύματα.

δρύματα των Μετεώρων υπήρξαν ιδιαίτερα στενοί⁶³. Σημειωτέον, ότι κατά την ίδια χρονική περίοδο, η Ρωσία, απομονωμένη ακόμη από τον χώρο της Ν. Α. Ευρώπης, δεν επιδιόταν συστηματικά στο ευαγές έργο προς την Ορθόδοξη Ανατολή, για το οποίο θα διακριθεί από τον ΙΖ' αιώνα και εξής.

Τελειώνοντας, θα επιθυμούσαμε να δηλώσουμε ότι η παρούσα έρευνα μας επέτρεψε να αντιληφθούμε για μια ακόμη φορά την απίστευτη περιπέτεια των εκκλησιαστικών κειμηλίων, τα οποία λειτουργούν, παράλληλα με τον λατρευτικό τους προορισμό, ως μεταφορείς πολιτικών εξελίξεων και πληροφοριών, όπως και το εξεταζόμενο επιτραχήλιο της μονής Δουσίκου⁶⁴.

63. Η μονή Δουσίκου κατείχε τα εξής μετόχια στην Βλαχία: 1) μονή Nucet, που θεωρείται και το σημαντικότερο, στον νομό Dâmbovița 2) μονή Banu, νότια της πόλης Buzău 3) εκκλησία Broșteni στο Buzău 4) σκήτη Ciolanu στον νομό Buzău 5) μονή Panaghia στον νομό Dâmbovița 6) σκήτη Lupsani, εξάρτημα ίσως της Panaghia: N. STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I-Tara Românească*, Α', Craiova 1970, σσ. 113, 173, 450, 471' Eleni VLACHOPOULOU-KARABINA, «The Rumanian Epitaphioi of the Holy Monasteries of Saint Stefanos of Meteora and Saint Bissarion (Doussikon) of Trikala», *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, Βραίλα, 2003, σσ. 631-651, ιδιαίτερα σσ. 632-633. Όσο για τις σχέσεις των ρουμανικών χωρών με τα Μετέωρα, εκτός των όσων προβάλλει στην γνωστή του εργασία ο Μ. BEZA, *Urme românești în Răsăritul ortodox*, Βουκουρέστι 1937², σσ. 71-84, σημειώνουμε ενδεικτικά τα εξής: T. SIMEDREA, *Viața și traiul sfântului Nifon patriarhul Constantinopolului*, Βουκουρέστι 1937, σ. 25 (ρουμ. Βίος αγίου οικουμην. πατριάρχη [1486-1488, 1496-1498] Νήφωνος Β'), και επανέκδ. G. MIHĂILĂ et D. ZAMFIRESCU, *Literatura română veche (1402-1647)*, Α', Βουκουρέστι [1969], σσ. 91, 110-111 (σημ. 131) P. Ș. NĂSTUREL, «Considérations sur l'idée impériale...», σσ. 408-409' του ιδίου, «Donation roumaine à Saint Georges des Météores», *Europe Sud-Est*, 86 (Φεβρ. 1981), σσ. 36-38' D. M. NICOL, *Meteora. The Rock Monasteries of Thessaly* (Variorum Reprints), Λονδίνο 1975, σσ. 128-132, 142 (αν και το 1609 δεν ηγεμόνευε στην Βλαχία ο προβαλλόμενος ως τότε ηγεμόνας Radu Mihnea [Βλαχία: 1601-1602, 1611-1616, 1620-1623, Μολδαβία: 1616-1619, 1623-1626], αλλά ο Radu Șerban [1602-1611]), 168-170, 175' V. CÂNDEA, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, Α', Βουκουρέστι 1991, σσ. 570-575, Β', Βουκουρέστι 1998, σσ. 125-126' Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, *Μετέωρα. Όδοιπορικό, Μ. Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου) χ.χ.*, σσ. 34, 44, 46, 48, 110, 141-142.

64. Βλ. Γιώτα ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗ-ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Οι δρόμοι των εκκλησιαστικών κειμηλίων. Το παράδειγμα των εκκλησιαστικών άργυρών», *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού. 9^{ος}-20^{ος} αιώνας. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε»*. Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου - 2 Οκτωβρίου 1994, Αθήνα 1996, σσ. 221-235.

Το αντικείμενο αυτό αποτελεί ίσως μια αξιοσημείωτη γραπτή μαρτυρία για τις ιδεολογικές αναζητήσεις των σερβικών εκείνων προσωπικοτήτων που πάσχιζαν να περισώσουν ή να καρπωθούν την πολιτική κληρονομιά των μεσαιωνικών κρατών τους. Μπορεί όμως και να αποδειχθεί ένα ακόμη τεκμήριο για τις ελληνο-ρουμανικές σχέσεις του ΙΣΤ΄ αιώνα, καθώς είναι δυνατόν να παρέχει ένα επιπλέον στοιχείο για την πολυσύνθετη τυχοδιωκτική προσωπικότητα του Ιωάννη Δεσπότη Βασιλικού.

ANDRONIKOS FALANGAS &
ELENI VLAHOPOULOU - KARABINAS

**AN ENIGMA OF THE POST BYZANTINE HISTORY AND ART:
JOHN DESPOT- TSAR'S STOLE (EPITRACHILION)
IN THE MONASTERY OF
SAINT BESSARION (DOUSSIKON) OF TRIKALA
(1552 OR 1561)**

(dimensions: length, 1,70 m - width, 0,10 m and 0,11m - tassels, 0,15m)

Church gold embroideries are exceptional pieces of art with highly dogmatic - liturgical content. They may also be precious historical sources, especially when they include inscriptions, often associated to the donor(s), to the craftsmen, to the time and to place of their rendering. The stole from Doussikon is considered to be such a characteristic example.

This vestment has the form of a continuous strip of cloth, made of olive green silk material; the two halves are connected by four pairs of gold buttons and end in five blue silk tassels with gold knots. The decoration does not follow the use of typical iconography with Saints or evangelic scenes, but it is totally covered by an embroidered Slavonic inscription with beautiful, well-shaped letters. It reveals that the stole was a small piece of a large church veil, its transformation being common among liturgical gold embroideries.

In the inscription are quoted:

- a) The name and the title of the donor: John, despot and emperor (tsar).
- b) The holy place, which was benefited by the above donation: the church of the Dormition.
- c) The mention of the year from Creation that can be analyzed in two ways: 1552 or 1561.

This inscription raises a number of questions, which concern the named donor, the location of the church, and the correct year. John's identity, entitled curiously despot - tsar, may provide the key of all the answers.

Consequently, the authors examine the possibilities of his identification with the following personalities:

a) The so-called despot of Serbia Jovan – Vicko Vuković, son and heir of Božidar Vuković, literate man and printer in Venice and self-proclaimed despot of Serbia.

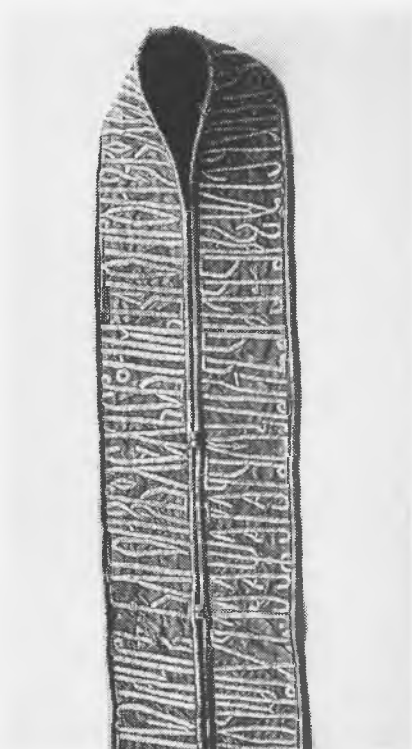
b) Stefan Rareș of Moldavia (r. 1551-1552), son of the prince Peter Rareș and Helen Branković, from the last dynasty of Serbian despots.

c) His successor Alexander Lăpușneanu (r. 1552-1561 / 1563-1568), a distinguished donor of church gold embroideries.

d) The adventurer of Greek origin Jacob Vassilikos, a personality of the Renaissance, a participant of the Reformation and later a ruler of Moldavia (1561-1563), who presented himself as despot and emperor at the same time. Instigated by his political motivations, he followed, despite his Protestant beliefs, the Orthodox ritual and promoted good relations with the Ecumenical Patriarchate.

Ending, the authors realize that this stole from Doussikon constitutes, not only an artistic treasure, but a remarkable written testimony.

Εικ. 1:
Το επιτραχήλιο του δεσπότη - τσάρου
Ιωάννη, Ι. Μ. Δουσίκου Τρικάλων
(1552 ή 1561). Πάνω τμήμα.

Εικ. 2:
Επιτραχήλιο Δουσίκου: Κάτω τμήμα

Εικ. 3: Επιτραχήλιο Δουσίκου: Τράχηλος

Εικ. 4: Επιτραχήλιο Δουσίκου: η παρυφή με τη χρονολογία - θύσανοι

A handwritten signature in black ink on a light background. The signature is written in a cursive style. On the left, there is a vertical stroke with a horizontal bar at the top, and a small hook at the bottom. To its right, the number '1113' is written. Further right, there is a large, stylized letter 'B' followed by several more cursive characters, including what appears to be 'Ιωάννης βασιλεύς'.

Εικ. 5: Η ελληνική υπογραφή ενός χρυσοβούλου του Βασιλικού σε σλαβονική γλώσσα (9 Μαΐου 1563), «Ιωάννης βασιλεύς». βλ. σημ. 51.

A handwritten signature in Slavonic script. The characters are large and stylized, with a prominent 'D' at the beginning. Below the main line of text, there is a smaller character that looks like a cross or a similar symbol.

Βασίλδης μολδαβίας. *Despota, Rex Moldaviae.*

Εικ. 6: Η υπογραφή του Βασιλικού σε επιστολή του προς τον Ιωάννη Ζυγομαλά, την οποία αναπαράγει ο Κρούσιος στην *Turcograecia*. «δεσπότης βασιλεύς Μολδαβίας». σημ. 52.